

MÓZES ATTILA KRITIKÁÍRÁSA ÉS KRITIKAEZSMÉNYÉNEK FORMÁLÓDÁSA – A KORTÁRS KRITIKÁÍRÁS VISZONYAINAK ERŐTERÉBEN

ANTAL BALÁZS

Megkockáztatható az állítás, hogy Mózes Attila hamarabb lett (el)ismert kritikus, mint prózáíró – s hosszabb időszakot is fed le kritikusi munkássága, hisz még széprózaköttei alig több mint tíz év alatt jelentek meg, kritikái majdnem húsz évig sorjáztak az *Utunk/Helikon*, a *Korunk* vagy az *Igaz Szó / Látó* hasábjain. A '70-es-'80-as évek *Utunk*-jában számtalan rovatba írt, de a legtöbbet a könyvkritika rovathoz tette hozzá. Olyannyira, hogy első kötete megjelenése előtt már benne volt az *Utunk* Pezsgő-díjának zsűrijében, vagyis az év legjobb könyvének megszavazásakor véleménye, szava komoly latba esett. Több kötetre rúgó munkásságából a Mentor Kiadó 2004-ben bocsátott közre válogatást *Céda korok történelme* címmel, amely tetszetős keresztmetszetét adja kritikai vállalkozásai legjavának, sőt ezen felül tanulmányokat és olyan elvi állásfoglalásokat is tartalmaz, melyeket fórumokon, vitákon, körkérdésekre adott válaszokon, esetleg interjúk alkalmával a kritikáírás elméleti és gyakorlati viszonyairól fejtett ki. Kritikai életművét vizsgálva azonnal tehető olyan kitételek, mint hogy a szövegek irányzatossága nem befolyásolta figyelmét: egyaránt írt „népi” és „urbánus” jellegű munkákról – bár e kategóriák az Erdélyben írott irodalomban, legalábbis az adott időszakban, másképpen értelmeződnek, mint a magyarországi keretek között – versről, prózáról ugyanúgy, csak egyetlen dologról nem: magyarországi szerzők könyveiről. Nyilván inkább (sajtó)történeti érdekelttségű tanulmányok és kutatások körébe tartoznak a politikai körülmények mélyreható okainak vizsgálata ez ügyben, mert azt sürgősen hozzá kell tenni, hogy nem csak Mózes kritikai gyakorlata mutatja ezt a képletet, hanem gyakorlatilag minden szerzőre illetve kritikarovatra vonatkoztatható ez, a második világháború végétől a rendszerváltásokig egyre fokozódva. Itt-ott elszólásokból ugyan kiderül, hogy olvassák a magyarországi szerzők műveit, de olyan szinten nem foglalkoztak, mert sok esetben nem foglalkozhattak velük, hogy az adott időszakban Romániában született irodalmi alkotások esetében a kritika külön hagyománytörténetet kénytelen vázolni¹: csak a romániai irodalom saját köreivel foglalko-

---

¹ Azonban valósággal hivatkozni is szükségtelen szakirodalomra abban a kérdésben, hogy Erdélynek mindig is, vagy legalábbis jó ideje volt már kész önálló hagyománytörténete, intézményei, elszakadva, félig-meddig függetlenül működve a magyarországiaktól.

zik, a romániai magyar irodalmi művek hivatkozásai, eltekintve megkerülhetetlen klasszikusoktól, szinte csak más romániai irodalmi művekkel vehetőek össze a kortársak közül, így a művek elkülönülnek a magyar irodalom egészétől ebben a gyakorlatban. A „megidézhető” romániai magyar irodalom pedig egyre keskenyebb az emigrálók számának növekedésével. Mert azokra végképp nem lehet hivatkozni.

A külön hagyománytörténet roppant sérülékennyé is teszi a szövegeket: a magyarországi kritikai diskurzusokba kapcsolódva esetenként olyan szövegek erőterében kerül értékelésre az adott munka, amely(ek) az „eredeti közegben” fel sem vetődtek – azonnal más értékelési tartományban mozog a mű érték kategorizálása, nem beszélve arról a kellemetlen körülményről is, hogy néhány esetben tetten érhető a magyarországi kritikus teljes érzéketlensége a politikai helyzet kikényszerítette szeparáció iránt: úgy tekint a láthatóan más kánonra, mint súlyos provincializmusra, s kritikája szándékoltan helyretevő jellegű. Ez a fajta dehonesztáló magatartás joggal tűnik nagyképűségnek Erdélyből szemlélve, s teremt sértődéseket mai napig is². Az egyéni nézeteltéréseknél azonban sokkal fájóbb, hogy a szeparáció a demokratikus berendezkedés, a határok zökkenőmentes átjárása, s az irodalmi pluralizmus üdvös bekövetkezései ellenére sem szűnt meg: az elkülönítettség éveiben született erdélyi illetve más határon túli szövegek „megmaradtak” a saját köreikben, nem történt meg az összirodalmi képhez való hozzáérésük, egybevetésük, bár az is igaz, hogy egyáltalán a ’45 – ’90 közötti irodalmi termés rendszerező szándékú újraolvasására sem került sor, hiszen a tárgyban fellelhető, címében szintézist sugalló Kulcsár Szabó Ernő-munka aligha tekinthető ma már egy kritikai eszménnyel való leszámolásnál –, s egy másiknak meg felmagasztalásánál többnek – rendszeres irodalomtörténeti munkának semmiképp³, így aztán jobbadán „szóbeli” hagyományok tételeleződnek. Összességében elmondható, hogy azok a határon túli szerzők tudják képviselni magukat a magyarországi kritikai diskurzusokban legeredményesebben, akik vagy áttelepültek, vagy irodalmi életművüket helyezték át, vagyis magyarországi kiadónál jelennek meg könyveik.

A második világháború és a rendszerváltások közötti határon túli intézmények közül a legismertebb Magyarországon minden kétséget kizáróan a vajdasági *Symposion* köre, amely egyrészt annak is köszönhető, hogy munkatársai között több magyarországi szerző is volt, valamint, hogy a szerkesztők és az „örökösök” közül a legtöbb áttelepült Magyarországra. Alapvető sejtésem, hogy az *Utunk* vagy az *Igaz Szó* története legalább olyan izgalmas, mint a vajdasági lapé, noha nem tűnik annyira látványosnak. Olyannyira nem, hogy a fiatal irodalmárok által a közelmúltban szerkesztett és kiadott *Tapasztalatcsere* c. kötet, amelyben a Bodor Ádám recepciót igyekeznek egybegyűjtve átnyújtani az olvasónak, teljes egészében kihagyja a szerző novellásköteteinek egyidejű erdélyi visszhangját. Ez pedig nem csak a magyarországi doktoriskolák jelenkori szomorú állapotát mutatja meg, hanem a kérdés jövőjéről is árulkodó, hiszen valóban nagyon fiatal emberek a kötet

---

² De gyorsan hozzá kell tenni, hogy minden egyes kistérségben, nem is kell a határon túlra tekinteni. Noha nyilvánvalóan más pozícióban van még mindig egy határon belüli, illetve azon túli kistérség szerzője.

³ A kötet kiváltotta vitákról utoljára I. SÁRI B., 2006.

összeállítói. Így maradnak ki például Mózes szövegei is ebből a kötetből.⁴ És ugyanúgy, ahogyan a kritikai szövegek kimaradnak, a csak Erdélyben megjelent szépirodalmi szövegek is kimaradnak egy-egy hagyománytörténeti vizsgálódás stratégiai horizontjából, amire jó példa a kilencvenes évek közepén felelevenedő történelmi regényirodalom kapcsán meginduló diskurzus. A magyar történelmi regény közelmúltjának áttekintéséből minden alkalommal hiányoznak, még említés szintjén sem szerepelnek pl. Szabó Gyula vagy Pusztai János regényei, vagy az előzmények számbavételekor a transzilvánista történelmi regény, de a még visszább tekintő vizsgálódások is hiányosak: ha mondjuk a magyar mágikus realista szövegek vizsgálata kerül szóba, Bertha Zoltánon kívül nem nagyon jut eszébe senkinek sem egyes Tamási-novellák bevonása. Ilyen körülmények között, és egyedül ebből a szempontból mégis érvényesnek gondolom az *erdélyi magyar irodalom* rengetegszer joggal átkozott kitételét – noha a jelenleg érvényes teoretikai diskurzusokban csak egyféleképpen lehet megszólalni nemzeti irodalmak ügyében különösebb kockázatok nélkül: hogy ugyanis nincsenek.

Mózes Attila kritikus pályáját követve jó érzékkel megrajzolható egy komplett irodalomtörténeti eseménysor a hetvenes évektől a kilencvenesek elejéig, amikor, egyelőre máig hatóan, felhagyott a kritikáirással (is). Szemléleti módjának változása előtt megkerülhetetlen, hogy az erdélyi kortárs irodalomtudomány és kritikairás helyzetét bemutassam, bár a feltárási munka jó részét már többször elvégezték, legutoljára Mester Béla, kettős indítátságból is: egyrészt irodalomtörténészként a korszakot kutatta⁵, másrészt filozófiatörténészként a Bretter-iskola is középponti helyet foglal(t) el munkálkodásaiban.⁶

A teoretikai igényű kritikairás Erdélyben némileg hamarabb jelent meg, mint Magyarországon. Románul jóval korábban olvashatók voltak egyes olyan szövegek, amelyek Magyarországon csak a kilencvenes években jelenhettek meg, s váltak azonnal az irodalomtörténetírás alapszövegeivé (és persze kemény viták tárgyává). Azok az irodalmárok, filozófusok és egyéb kultúrakutatók, akik románul is olvastak, bizonyos kérdésekben könnyebben széleskörűbb tájékozódásra tehetek szert, mint magyarországi kollégáik (nem is beszélve arról, hogy milyen helyzetben volt az idegen nyelv oktatás Magyarországon és Romániában – míg Romániában a bölcsészek nagy része valamilyen idegen nyelv szakon (is) diplomázott, Magyarországon pl. a történelem a másik szak, s az idegen nyelvek

---

⁴ És nem lehet arra hivatkozni, hogy Magyarországon nem hozzáférhetőek a Romániában megjelent lapok az időszakból: személyes tapasztalatom, hogy még az OSZKig sem kell elmenni, kisebb könyvtáraknak, vidékieknek is megvannak az *Utunk* vagy az *Igaz Szó* évfolyamai. Igaz, hogy az általam ismert internetes repertóriumokban, recenziókatalógusokban (pl. a www.fszek.hu-ról, azaz a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár oldaláról elérhető irodalmi bibliográfia, mely az 1960-2003 közötti recenziókat és tanulmányokat fogja át) nem, vagy rettentő hiányosan vannak feldolgozva az erdélyi lapok. És mivel évfolyamaik során nem adtak ki repertóriumokat az első/utolsó számokban/hoz mellékelve maguk sem, ezeket a folyóiratokat bizony végig kell lapozni. És még ha lapozzuk is: az erdélyi gyakorlatban nem szerepel pl. alcímbe a recenzált munka címe, lábjegyzetben vagy a szövegtestben kap helyet, miről is van szó. Ahogy haladunk az internet korszakban, azt hiszem kijelenthető: ha nem történik meg a bibliográfiák utólagos alapos összeállítása, hamarosan ki fognak szorulni az ezekben a lapokban megjelent írások az irodalomtörténetírás referenciatörténeti horizontjából.

⁵ MESTER, 2004.

⁶ MESTER, 2006.

tekintetében az oroszon kívül... Ugye, tudjuk). Mózes Attila orosz, magyar és francia szakot végzett az egyetemen⁷, nyilatkozataiból tudható, hogy franciául olvasott, zökkenőmentesebben, mint románul (és természetesen oroszul is, de az elméleti szövegek megismerése szempontjából ez a tényező nemigen tekinthető relevánsnak). Rálátása tehát elméletileg lehetett nyugat-európai teoretikai divatokra, eseményekre, diskurzusokra, hogy kiadványok tekintetében lehetett-e, megint más kérdés.

A Bretter György-féle filozófiai iskola – akinek óráit Mózes Attila is szívesen látogatta, s később is kedves tanárai között emlegeti⁸ – „növendékei” a hetvenes években kapcsolódtak be a kritikai diskurzusba elsősorban az *Utunk* hasábjain – nagyjából akkortájt, mikor Mózes, kötet-indulásuk is nagyjából az övével esett egybe. Ahogyan a vonatkozó Spenótfeszlet mondja: ekkortájt „új, erősen elméleti-filozófiai érdeklődésű kritikuscgárda jelentkezik: az ún. esszéíró nemzedék. Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, majd Szócs Géza és Egyed Péter (s inkább az irodalomtudomány felől Cs. Gyimesi Éva) azt az elméleti igényt képviseli, amelyben az indítást *Bretter György* (1932–1977) filozófiai és művelődéstörténeti esszéi adták meg.”⁹ [kiemelés az eredetiben] Dolgozatomban korábban említettem már az 1974-es *Szövegek és körülmények* c. esszégyűjteményt, valamint a Mózes által is melegen üdvözölt bemutatkozó kötetét Tamás Gáspár Miklósnak. Üdvözölte, mert üdvös elmozdulást látott mind a teoretikai, mind a gyakorlati oldalán. A *Teória esélyei* c. kötet *A kritika dilemmái* c. fejezetében Tamás Gáspár Miklós „elveti a beleérző, »szövegre merőleges« kritikát, s ezzel jobbára kritikánk nagy részét, azt követelve a kritikustól, ami a hivatása: »a műalkotás nyelvi-ideológiai premisszáinak könyörtelen és leplezetlen feltárását«. [...] Kritikája a legteljesebb értelemben vett immanens kritika, amely nem fészkelődő belemagyarázással, hanem a szövegben, a műalkotásban levő szegmentumok elemzésével, a csomópontoknál ható diszkurzív kifejtéssel hat, sosem tévesztve szem elől, mégoly részletekbe menő elemzés esetén sem, hogy a műalkotás: entitás.”¹⁰

A kritikairás teoretikai igényű korrekciója-fordulata azonban, a '90-es években bekövetkezett magyarországi irodalomtörténeti paradigmaváltás máig ható következményeinek ismeretében nem meglepően (és nyilván ugyanúgy nem is teljesen alaptalanul), nem egy-séges megítélésű. Pomogáts Béla szerint például marginális, a hagyományos intézményeket áthatni nem tudó szemléletet képviseltek a fiatal kritikusok¹¹, Bertha Zoltán pedig arra figyelmeztet az esszéisták kapcsán, hogy „Bretter-hatást mutató ízlésük olykori egyoldalúsága, filozófiai vonzalma [...] a nemzedéki sajátosságaitól eltérő, másféle esztétikai értékekkel szemben értetlenné is teheti őket.”¹²

Kántor Lajos talán az éppen leváltandó kritika szempontjából is beszél, amikor több cikkben is „vitázik” Tamás Gáspár Miklóssal és társaival... Szerinte Ágoston Vilmosnak „nem egy [...] érdekes és hasznos álkritikáján gondolkozhattunk el, amelyek ugyan nem tartalmaztak egyértelmű értékítéletet mondjuk Horváth Imréről, Szilágyi Domokosról vagy

---

⁷ RoMIL III. kötete. A szócikket Marosi Péter írta.

⁸ FARKAS WELLMANN, 2003

⁹ KÁNTOR – LÁNG, 1982. 188.

¹⁰ MÓZES, 2004. 103.

¹¹ POMOGÁTS, 1987.

¹² BERTHA – GÖRÖMBEI, 198.

Kenez Ferencről, de Ágoston »párhuzamosan« előadott asszociációi az »alkotó kritika« létjogosultságát látszottak igazolni. Tamás Gáspár Miklós nyílt és rejtett utalásokkal túlzóult, az olvasóban bizonyára alacsonyabbrendűségi érzést szuggeraló esszéi (például: *Klub és folyosó*, *Utunk* 1972. 5.) nemegyszer eredeti vagy időszerűen újrafelfedezett összefüggésekre világítanak rá, vagyis megérik a fáradságot, amellyel végigolvasásuk jár, s a fiatalos műveltségfítoztatáson érzett bosszúságunkat hajlamosak vagyunk elfeledni.” Arra is felhívja sietve a figyelmet, hogy nem lehet generációs problémává egyszerűsíteni a dolgot: az esszéisták elég bírálatot kapnak saját kortársaiktól is (Markó Bélára és Szávai Gézára hivatkozik példaként) ahhoz, hogy sokkal általánosabb jelentést lehessen mind-ebből levonni.¹³

Ez a kritikai attitűdváltás, vagy korrekció a hetvenes években nagyjából egybeesik a „harmadik Forrás-nemzedék” felbukkanásával, amelyből valósággal természetszerűleg következik az együttmozgás, az oda-vissza ható kölcsönösség, ahogyan erre Mózes Attila is felfigyel a legújabb költészeteszmény alakulásának vizsgálatakor: „Úgy tünik, a Tamás Gáspár Miklós támasztotta igények nyomai már felsejlenek e mozduló költészetben, míg a Brettertől kárhozatra ítélt válfaj már nyomokban sem lelhető fel.”¹⁴ Tény, hogy a poszt-modern fordulatnak nevezett szemléletváltás ezidőtájt az erdélyi kritikában, költészetben, s mint ahogy arra a dolgozat további fejezetei is igyekeztek rámutatni, prózában is megkezdődött. S Mózes Attila kritikusként is a korrekció mellett tette le a garast, még akkor is, ha bizonyos esetekben éppen ő tünik konzervatívnak vagy maradinak.¹⁵

Korrekció és szemléletváltás ide vagy oda, az erdélyi irodalmi életet, s ezzel együtt természetesen a kiritikát, a kritika-, a kritikairás akkori s mai viszonyait is szemléletesen jellemzi Vida Gábor a Mózes-kritikák gyűjteményes kötetének utószavában: „[a]z a hír járja – nem is egészen alaptalanul talán –, hogy Erdélyben tárgyilagos kritika, elfogulatlan műbírálat nem lehetséges, mert minden író, firkász, poéta, ítésh, zsumaliszta meg szerkesztő egymásnak rokona, szomszédja, sógora, iskolatársa, de legalább ellensége másod-, harmad- vagy hetediziglen, mindenki mindekiről mindent tud, többet is, mint amit leírhat, de mivel az olvasó is általában rokon, szomszéd, iskolatárs, de minimum ellenség, ezért azt is jól bele tudja olvasni a bírálatba, amit a kritikus le sem írt.”¹⁶

A helyzet egyszerre szomorú és vidám – mert az elfogulatlan műbírálatnál természetesen szinte mindenki számára fontosabb, hogy egyáltalán legyen szó az ő könyvéről, s mára már az olvasók felé olyannyira súlyát veszítette mind a szépirodalom, mind a kritika, hogy tulajdonképpen nincs is ok megbántani a szerzőt – hadd örüljön legalább a jó kritikának, ha másnak nem is tud. A teoretikai megalapozottságú műbírálat felé való elmozdulás még nem jelentette az elméletiség súlyának olyan arányú elvetését, amely a kritikust-

---

¹³ KÁNTOR, 1979. 226-227.

¹⁴ MÓZES, 2004. 109.

¹⁵ Vö. POZSVAI Györgyi írja Bodor Ádám műveinek hetvenes évekbeli erdélyi recepciójáról (1998. 199.), hogy „Egy-két kivétellel [lábjegyzetben itt hivatkozik Mózes Attila egy kritikájára, a *Téblábnyomok a lét homokján* címűre] a poetológiai vizsgálódások mellett a művek közvetítette etikai s létszemléletnek egyre kevesebb hely jutott. A hangsúlyáttevődésben az is közrejátszhatott, hogy felnőtt egy újabb esszéíró és kritikusnemzedék, amelynek értékrendje eltért az elődökétől” – márpedig ezt csak úgy lehet olvasni, hogy Mózes megmaradt az öregebb generáció módszerei mellett.

¹⁶ VIDA, 2004. 393.

recenzest eltérítette volna az „olvasóbarátságtól”. Olvasásszociológiai vizsgálódások szükségeltetnének ahhoz, hogy az irodalomkritika súlyvesztésének fejleményei közül mi volt előbb: az olvasók hagyták cserben a kritika-rovatoakat, vagy a kritika-rovatoak az olvasókat – de a hetvenes évek erdélyi kritikájával kapcsolatban ez a kérdés még nem artikulálható, bár a mából nyilvánvalóan beláthatatlanul, annak a kritikának is volt elriasztó szakmaisága nyilvánvalóan, mint ahogy mindahány szakmának. A szakma kritériumai által vázolt elvárás-rendszer sarokpontjai lényegesen máshová helyeződtek mindenesetre a paradigmaváltást megelőző években, amelynek előnyei éppúgy beláthatóak a mából szemlélve, mint ahogy fogyatékoságai is, de nem annyira a kritikai, irodalmi, szemléleti viszonyokra, mint inkább a szakma szorosabb határoltságára vezethető vissza a kritika megbízhatóságának magasabb foka a maival összevetve. Bár kétségtelen, hogy szempontjaink ma olyannyira pluralizálódtak, hogy egy könyv logikusan indokolható olvasatok alapján egyszerre lehet olvashatatlanul pocskék szöveg meg remekmű is – egyre több rovat ad hangot egymás mellett pozitív és negatív véleménynek is, amely kétségkívül igazságosabb, ámde semmitmondóbb is –, az értékválság kulcsát azonban a kritikai szakmának a fellazulásában gondolom tetten érhetőnek: nincs igazán sok megbízható tekintély, azonban nagyon sok a „névtelen” recenzens, akik a konfliktushelyzetet igyekeznek elkerülni, s az őket oktató professzor véleményét hangoztatni, vagy a kánon alaphangulata szerint nyilatkozni – esetleg megmaradnak a könyvismertető írásánál recenziómezejben, s kínosan ügyelnek az értékelés megkerülésére (és épp ezért *névtelenek*). Ami pedig, legyen néha bármilyen kegyetlen is a szerzővel szemben, mégiscsak a kritikai tevékenység veleje kéne legyen. Az értékelés megkerülésének van persze egy olyan aspektusa is, hogy senki sem vállal szívesen komolyabb menetet valami sárdobálásban – márpedig mostanság irodalmunkban nem mindegy melyik szerzőről melyik lapban írnak kritikát – lásd Esterházy Péter *Javított kiadásának* kritikáit egymás mellett az ÉS-ben és a Kortársban. Márpedig Mózes Attila kritikáiból nemcsak hogy nem marad el az értékelő mozzanat, de egy körkérdésre adott válaszában nagyon pontosan idézi fel, hogy azon szerzők egy része, akiknek munkájáról rosszat írt, elvárják szinte a bocsánatkérést, de tőle még egyetlen szerző sem kért bocsánatot, amiért rossz könyvet írt, amiért azzal a rossz könyvvel kellett töltenie az időt.

Mindez a helyzetfelvázolási kísérlet csak arra jó, hogy kontrasztosabban lássuk Mózes nagyon is *kritikus*, karakteres hozzáállását, amelynek legalább akkora része van félig-meddig kultikus alakká válásában, mint a szépirodalmi tevékenységének.

Mózes módszere a kritikai vizsgálódásokban egységes, a maga változásaival, a folyamatosan tetten érhető önművelő-önkorrekciókat alkalmazó mozgásaival együtt. A *Céda korok történelme* kötetbe rendezett kritikái és tanulmányai révén végigkövethető egy kritikai pálya íve, annak megfontolásra érdemes fordulópontjaival.¹⁷ Ugyanis a Mózes-kritikák sorát meg-megszakítják olyan töprengések, esszék, a kritikairás elméleti alapvetésé

---

¹⁷ Persze nem egészen lineárisan olvasva – ugyan időrendben haladnak a kritikák, a legelső recenzió a legkorábbi, 1974-ből való, de a kötet legkésőbbi írása, egy 1990-es Csiki László-recenzió már inkább az első felében szerepel. Ennek az a szerkesztési elv az oka, hogy szerzőnként csoportosulnak az írások. Vagyis mikor az 1975-ös Köntös-Szabó kötetet tárgyal az írás, utána nem az időrendben következő szintén '75-ös Lászlóffy Aladár-kritika következik, hanem a Köntös-Szabó-munkákról szóló további kritikák, s így tovább.

forzírozó szövegek, amelyek egy „megélhető” kritikusnak nem feltétlenül tartoznak a munkaköri kötelességei közé. Az első ilyen nagyobb gócpont a már említett esszéisták munkáival való találkozás, 1974-75-ben, majd aztán 1982-ből való *Az irodalombírálat valószínűsége és lehetőségei* c. írás, amely nem is csak szegről-végről kapcsolódik az előző gócponthoz, pontosabban az abban felvetett problémák megoldatlanságára hívja fel a figyelmet, de bizonyos pontokon jelentősége teljesen túl is megy azokon. Merthogy ebben az írásban tulajdonképpen a már évekkal ezelőtt megfogalmazott kritikaeszmény-váltás elmaradásáról van szó, azonban a korábbiakhoz képest jóval radikálisabban indokolva meg a változtatás szükségességét. Láng Gusztáv egy írását összefoglalva Mózes arra jut, hogy az értékelő kritika kora a jelenidő, amely elmozdult már az értelmező kritika felé, azonban az az értelmezve értékelő kritika, amely üdvös végpontként tételezhető, még csak alakulni sem látszik. A kortárs kritika szemére veti a parttalan pluralizmust, az értékbizonytalanságot, azonban azt is felteszi, hogy ennek a bizonytalanságnak eredője, hogy az érték-központú kritika korában tulajdonképpen nincs megnyugtatóan tisztázva az érték fogalma. Vagy ha egyes esetekben ennek következetes használata meg is tapasztalható, a kritikának nincs egységes fogalmi rendszere – van persze a „tömeges” zsumálkritikának, de ez meg javarészt túlhaladott, idejétmúlt avagy avittas terminológiára épül. Írásában afőlt is kesereg, hogy az esszéisták felhagytak a napi kritikáirással, ritkán szólnak meg, így letettek annak megújításáról, amely pedig írásaik lehetőséghorizontjában benne volt – s ugyanúgy azok is, akik, az esszéista Bretter-tanítványok közé nem tartoznak ugyan, de írásaik színvonala akkor is más minőséget jelentett. Szamba véve őket, valamennyien harmincöt év alattiak, s valamennyien inkább elhagytak egy idő után. Pedig Mózes tőlük várna az idősebb kritikusok figyelmeztetését fogalmi rendszerük tisztázatlanságára, és – s ez az, ami különösen fontosá teszi Mózesnek éppen ezt az elméleti jellegű esszéjét – az irodalom nemzetiségi és nembeli léte között húzódó szakadék áthidalásának szükségére. Ebben az írásban végig helyi, nemzetiségi, kisebbségi „kritikánk”-ról ír, amely szokatlanul erős reflexió a korszakban, és Mózes újítást sürgető attitűdjének éppen az „elkülönített” hagyománytörténet nagyon régóta húzódó, akkurátus problémái felszámolásának szükségessége is okozója. Ilyen problémaként tételezi a hagyomány-fogalmat, a nemzetiségi funkció fogalmát, vagy a generáció-fogalmat, vagy egyáltalán és általánosabban árnyalva a fogalmi rendszer-kitétel: a nemzetiségi irodalom értékszempontjainak újbóli meghatározását, újradefiniálását. Annak megértését, hogy a nemzetiségi és nembeli lét nem állítható egymással szembe és nem sorolható alá-fölérendeltségi viszonyba sem – szükségszerűen mellérendeltségi viszony tételezhető.¹⁸

Ha mindezek tükrében megvizsgál az olvasó egy korai s egy kései kritikát, amelyet majdnem húsz év választ el egymástól, akár áttekintő jellegű képet is kaphat. Mózes kritikáirási gyakorlatának vizsgálatakor a következő kérdések fogalmazhatók meg: honnan olvas Mózes Attila, mik a fő szempontjai az értékelés során, hogyan strukturálja véleménynyilvánítási metódusát, illetve hogy mennyire maradandóak az értékelései. Szem előtt kell tartani azt a tapasztalatot is, hogy egy lap kritika-rovata kettős terhet visel: egyrészt egy szerző rangját emeli, hogy melyik lapban írnak róla, másrészt a lap rangját emeli, milyen szerzőről íratnak kritikát, s a kritikus is ugyanígy van: egymás „rangját” fényezik

---

¹⁸ MÓZES, 2004. 296-302.

a szerzővel – „kis” kritikus „nagyobb” lehet egy „nagy” szerzőről írva, a nagy kritikus pedig már épp ezért nem gyakran hajol le „kis” szerzőhöz – ha igen, az már jelent valamit. A kritikai megbízásokat általában szerkesztő adja (legalábbis a „kis” kritikusnak), ő dönti el, melyik könyvről ki ír – a fontosabb könyveket nagyobb nevű kritikusnak adja, így sokszor már a kritikáiról személye is döntő fontosságú – a könyv szerzőjének sokszor többet hoz a konyhára egy nagynevű kritikus negatív kritikája, mint egy „újonc” zabolátlan lelkesedése, noha nagyon jól esik. A Mózes-kritikák súlyának fontosságát tehát akár ezzel is mérhetnénk. Azonban már első kritikái is nagynevű szerzőkről szólnak (Bálint Tibor, Köntös-Szabó Zoltán, Lászlóffy Aladár), ráadásul nem is valamilyen mellékes teljesítményükről, hanem pl. Az *ólmaktona hadifogságáról*, vagy a valóságos nemzedéki jelentkezésnek tekinthető *Varázslataink* című antológiájáról is ő írhat a Korunkban. És ebből is következik, hogy a Pezsgő-díj zsűrijébe legfiatalabbként, java húszas éveiben kerülhet be. Kárhozzátja is persze ezt a gyakorlatot, például fentebb taglalt írásában nem egy kritikai szövegét annak a fejetlenségnek tudja be, hogy a szerkesztők kényszert éreznek arra, hogy minden egyes könyvről írassanak kritikát.

Amikor 1974-ben az Igaz Szóba ír Bálint Tibor *Nekem már fáj ez az utazás* c. novella-füzetéről, még egyetemista, s irodalmi szerepeinek, szereplésének elején áll, noha 1968-tól publikál. Nos, Az *öregek könyve* c. írás a legteljesebb mértékben megfelel annak a gyakorlatnak, amelyet későbbi írásaiban javarészt kárhozzát: erősen beleérező jellegű, impresszionista-nyomokat viselő esszé-kritika. Korai írásait erőteljesen jellemzi az a fajta atmoszférikus-jellegű felütés, amelynek célja az olvasó (és persze a kritikus) legteljesebbnek gondolt behelyezése a tárgyalt munka világába, s amellyel ez az írás is indul. Tulajdonképpen végig fenntartja a hangulati egyeztetést az írásban: ha a kötetet nosztalgikus-patetikus hangulatúnak érzi, mint ebben az esetben, kritikáját is végig ilyen vétetésűre hangolja. Amivel természetesen az a legfontosabb gond, hogy nem nagyon hagy teret az olvasó saját, a kritikus nézőpontjától és vélekedésétől elütő olvasatának érvényesítésére, sőt, gyakorlatilag az összemérésre sem. Mondatai nem annyira véleményeknek, mint állításoknak tűnnek. Aki bele akar helyezkedni ebbe a szövegbe, az tulajdonképpen egy érzékeny, retorikai fordulatoktól a szépirodalmi szövegekhez hasonlóan nem tartózkodó írást élvezhet, akiben azonban nincs meg a szándék erre, az nem csak hogy kívül marad, de valószínűleg nem is jut előre az olvasásban. Ami pedig abból a szempontból probléma, hogy így nem jut el ahhoz a részhez, ahol Mózes kivillantja a foga fehérjét. Ez pedig a – nála szokásos a felosztás a kritikákban is – a 2. pont bevezető szakaszában található értelmezésem szerint. Itt ugyanis, azt gondolom, a prózairó Mózes szólal meg, aki a narratív szerkezet belső működését jól ismeri, s a prózairás gyakorlatáról érezhetően általános-módszertani síkon is töpreng. Vagyis a Bálint-könyvből tulajdonképpen már kilépve, a prózairói műhely dilemmái mutatkoznak meg e helyen – és ezzel a néhány oldallal kétségtelenül többet ér el, mint a majdnem kétszer annyi felvezető szakasszal. Érdekes, hogy a kifejezetten és egyértelműen értékelő mozzanatot csak az előző Bálint-kötetről szölvá teszi meg, egyenletlenné minősítve azt, az aktuálissal meg nem, így az olvasónak is némi beleézésre, de azért nem olyan sokra, lesz szüksége ahhoz, hogy „erősen jó”-nak tételezze Mózes minősítését.¹⁹

---

¹⁹ MÓZES, 2004. 11-20.

Amikor 1990-ben az immár *Helikon* néven működő korábbi *Utunk*-ba ír Csiki Magyarországon kiadott, három kisregényt tartalmazó könyvéről, már maga is sok kötetes szerző, kultikus alak, ráadásul nem csak íróként és kritikusként neves, de akkor már szerkesztőként is tevékenykedik. Az impresszionista felütés és érzület teljesen elmarad, de ezúttal szükségtelen is az olvasót, aki itt viszont még inkább tételezgetten erdélyi, noha a „légtér” hogy úgy mondjam, „összenyílt”, nos az olvasót szükségtelen a szövegbe megröbálkozni berántani, ugyanis a Románia elmúlt évtizedeiben játszódó három regény erősen sejtetően teszi érdekeltté olvasóit az olvasásban és a történetben. Politikai preferenciákra és történelmi adalékokra így aztán szervesen épít recenziójában, ez azonban a recenzált szöveg immanens tartományaihoz tartozik: hogy ugyanis enélkül nehéz beszélni róla. Mindebből kitűnik, hogy a Mózes-kritika nem hajtott végre olyan teljes fordulatot, amelynek nyomán a történetközpontúságtól a nyelvközpontúsághoz jutott volna el. Ez pedig kétségtelenül egybevág a fentebb idézett *Az irodalombírálat valósága és lehetőségei* c. írás azon kitételével, hogy az értékelő kritikától az értelmező kritika felé vivő úton el kellene jutni, vagy – innen nézve már – még inkább, meg kellene állni az értelmezve értékelő kritikánál. A korábbi változtatásokat sürgető attitűd horizontjából tehát az a – ebből a szempontból – radikális fordulatnak tekinthető váltás, amely végül is következménye lett, hiányzott. Mózes érezhetően távolságot tart a posztmodern hermeneutika (pláne a dekonstrukció) olvasásmódjától, noha a letisztult fogalmi rendszer felé már régen megmutatkozott igénye következtében az se mondható, hogy teljes mértékben elvetné azt: fogalomhasználata, eszközkészlete elemeli a mindközönségesen tradicionálisnak nevezett irodalomszemlélet és kritikairás szintjéről. Ez pedig azt is magával hozza, hogy az értékelő beállítódás nem a nyelvi teljesítménynek szól, hanem a regény eszmei mondanivalójának, s annak a világszemléletnek, amely a korábbi tiltás után első ízben artikulálódik. Az nem nagyon állapítható meg, hogy a regény jó-e esztétikai értelemben, hanem az, hogy morálisan, történetileg igaz, vagyis jó mert a jó érdek szolgálatában áll.²⁰ Azt azonban mindezekhez hangsúlyosan hozzá kell tenni, hogy a kritikairás teoretikája maga is ingtag talajon áll a mai napig, amelyet jól jelez, hogy a kilencvenes évek egyik legtermékenyebbnek indult vitája épp a kritikairás mibenlétéről szólt, és most újra artikulálódni látszik a kérdés: hogy ugyanis mennyire szükséges a szaknyelv használata a napi kritikában. És példaként hagy hozzam fel a dekonstrukció elméletének egyik legjelentősebb magyarországi szerzőjét, Szilasi Lászlót – aki, míg írt kritikákat, nagyon is korrekt és szakszerű nyelvért nem terhelte szakterminológiával, idézetekkel, vagyis, a természetszerű kis megszorításokkal, recenzió, kritikái tágasabb közönségnek szóltak, a szaknyelvet nyilvánvalóan nem bírható nagyközönség számára is „érthetőek”. Ha így tekintem, a mózesi kritikairás inkább a hétköznapi olvasót választja ideális befogadójának, semmint az akadémiai vagy egyetemi közeget.

A két időben végletes példa között sorakoznak persze Mózes igazi jelentős kritikusai teljesítményei. Így mindenféleképpen kiemelendő az *Sz. I. elkárhozása* c. Kő hull apadó kútba-tanulmány. Ennek mitológiai térbe helyezett történelemlátására (Rákóczi – falutörténelem – család-történetek) való rámutatás, a szexualitás és a psziché viszonyának vizsgálata, vagy a faulkneri beszédmóddal való összevetése a már-már könyvtárnyi Kő hull-

---

²⁰ MÓZES, 2004. 131-139.

irodalomban is jelentős szempontok maradtak. A Németh László-i struktúra együttolvasása egyúttal jelentékeny komparatistikai kísérlet, mégis, itt megint csak az író Mózes Attila „munkái”. Nem jelentéktelen mozzanat ugyanis észrevenni, hogy kétféle írási tevékenységet vizsgál együtt, nem pusztán két elbeszélést.²¹

A kritikus merészség, vagányság és személyesség már első, 1973-as, tehát egyetemista korában írott recenzióiból sem hiányzik. Itt még egy fontosnak tűnő kitéletet kell tennem a kritikus merészség mibenlétéről, a különösen merész jelenkorunkból hozva példát: a kilencvenes években irodalmunkban több olyan fórum is nyílt, amely az *őszinte beszédet*, a tiszta kritikai attitűdöt hirdette önigazoló mottóként – azzal a szándékkal, hogy a szerintük a mindenféle összefonódásokból eredő kritikai túlértékeltségekre rámutassanak. Nos, ezek a fórumok (pl. *Az Irodalom Visszavág* volt ilyen kezdeti korszakában, s a nemrég indult konyves.blog.hu weboldal is veszélyesnek látszik e tekintetben) sajnos nagyon sokszor személyeskedésekbe fordultak át – a „kritikus”, vagy inkább a cikk szerzője véleményét már nem a könyvről, hanem a szerző személyéről írta, minősíthetetlen hangnemben²². Erdélyben a '70-es, '80-as években kevésbé lehetett ilyesmi jellegű túlértékeltségről beszélni, leszámítva Vida fentebb idézett gondolatának sava-borsát, de a személyeskedés nem ritkán artikulálódott – azonban nem negatív, hanem pozitív irányban, jó kritikák születése során, s ez egyszer-másszor Mózes szépirodalmi pályájának kritikai irodalmát követve is tetten érhető (pl. Marosi Péter, az *Utunk* recenziórovatának akkori szerkesztője máskülönben nagyon is jól használható szövegeiből süt az író személye iránti meleg rokonszenv). Ilyen formában nem kevésbé értékelhető Mózes legtöbb kritikai munkájának személytelensége – azaz hogy sem a kritika, sem a kritizált könyv szerzője nincs benne a szövegben alkotó és befogadó szubjektumon túli vetületében. Más írásokban viszont nagyon is tisztázni igyekszik a tény, hogy jó barátairól van szó. Például szép illusztrációi ennek a Panek Zoltán-szövegekről szóló kritikák – például a *Kihagyott szívdobbanásról* szóló *Paneknél mindig 10 lesz 9 perc múlva*.²³

A Mózes-kötetek recenzióin végigtekintve ma már szinte elképzelhetetlen tapasztalatként konstatálhatjuk, hogy nyoma sincs a keménykezű kritikus elleni bosszúnak. Egyetlen kritika sem olvassa az új kötet fejére írójának más jellegű tevékenysége közben elejtett mondatait, kritérium-töredékeit. Ami különben említést sem érdemelne, az irodalom normális működése épp ilyen. Amiért említődik, az a mai napi gyakorlat esetenkénti jelentős eltérése a normálistól, ahonnan nézve jó, ha megjegyezzük, hogy nem volt ez mindenhol mindig így.²⁴ A Mózes-szövegek kritikusai épp olyan tisztában vannak azzal, akárcsak Mózes a kötetek kritikai olvasatakor, hogy minden (valamire való) mű maga teremti meg, állítja föl saját kritériumrendszerét az olvasás során, abba külső behatások ha értelemse-

---

²¹ MÓZES, 2004. 377-393.

²² A fentebb hivatkozott *Az Irodalom Visszavág* pl. már-már fasiszta módon pocskondiázta a József Attila Körhöz tartozó szerzőket, vagy a *Sárkányfű* c. lap munkatársait – hát igen, mint intézményhez köthető lapok (ELTE BTK a *Sárkányfű* és TFK az *IV*) egymás vetélytársai voltak, irodalmi háttere pedig az *IV*-nek az a Fiatal Írók Szövetsége (volt), amelynek indulásakor s még azután is jó pár évig kemény, szintén személyeskedésektől nem mentes vitái voltak a JAK-kal.

²³ MÓZES, 2004. 328-339.

²⁴ Legutóbbi példaként lásd a neves kritikus, Bán Zoltán András első szépirodalmi munkájának fogadtatását – pl. Ágoston Zoltán recenzióját az *És*-ben.

rően szűrődnek is, szükségszerűen korrekcióra szorulnak – vagyis kevés logikai apparátust mozgósítva is belátható, hogy az egyes szövegek olvasása során felmerülő vélekedések nem érvényesíthetők problémamentesen bármely más szöveg értékelése során hivatkozási alapként. Vagyis ha Mózes azt találja valakiről írni, hogy könyve unalmas, mert teszem azt, egyetlen hangulat működtetésével dagaszt több száz oldalassá egy keskeny történetet, ez önmagában felhasználhatatlan Mózes hangsúlyozottan atmoszférikus feltöltött szövegeinek recepciójában.

Különös tapasztalat azonban az is, hogy a fentebb taglalt, elkülönítettnek tételezett hagyománytörténet gyakorlatilag olvashatatlanná teszi Erdélyen kívül Mózes kritikáit, ha úgy vesszük, egyben, a *Céda korok történelme* könyvet. Ezért például szinte számonkérhetetlen az a (szerintem különben se nagyon tartható) közmondásos „csalhatatlansági mutató” – hogy ugyanis bejönnek-e egy kritikus vélekedései? Mert hát hogy is mérhetnének, valóban nagyszerű-e egyik-másik Mózes által remekműnek felmagasztalt szöveg, ha ma a kutya se olvassa, legalábbis Magyarországon? Ha irodalomtörténeti értéknek minősített egy munkát, amelynek azonban mintha esélye se lenne, hogy befussa azt a kört. Sebtfében végigszámolva, hány szerző szerepel kánonban, vagy kánonközeli pozícióban az összmagyar „kategóriában” a Mózes-kritikákban szóba kerültek közül: Lászlóffy Aladár, Csiki László, Király László, Székely János, talán még Bogdán László számíthatnak kánonközelinek – egyértelműen kanonizáltak meg Bodor Ádám és Szilágyi István. Adalékként hadd jegyezzem meg, hogy abban az évben, amikor a *Céda korok történelme* az év könyve díját kapta a Romániai Irok Szövetségétől irodalomtörténet kategóriában, a debütdíját Székely Csaba parádiakötete kapta – amellyel Erdélyen kívül ugyanúgy nem sokat tudnak kezdeni, mint a Mózes-könyvvel. Ha ugyanis hallották is a kötetekben szereplő szerzők nevét már, annyira nem ismeri őket senki, hogy a kritikákon „elgondolkozni”, a parádiákon pedig esetleg nevetni tudjon.

Mindezzel a kitételrel együtt is, Mózes a folyóiratokban, melyekben közölte kritikáit, a legjelentősebb kritikusok közé tartozott, véleménye meghatározó volt az erdélyi irodalomszemlélet alakulásakor. Így aztán maga a kritikairás ténye, mármint hogy ő kritikát ír valakinek a könyvéről, maga is kanonizációs gesztusként vehető számításba. Hogy a tevékenységével felhagyott, komoly vesztesége a műbírálóknak, ahogyan azt Demény Péter is szóvátette a *Céda korok történelmének* Élet és Irodalom-beli recenziójában.²⁵

I r o d a l o m

BERTHA – GÖRÖMBEI

Bertha Zoltán – Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Budapest, é. n. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete. [A Mózes Attiláról szóló részt Bertha Zoltán írta.]

DEMÉNY, 2004

Demény Péter: Kritikák nagy lélegzettel. = *Élet és Irodalom*, 2004/23.

---

²⁵ DEMÉNY, 2004.

- FARKAS WELLMANN, 2003
Farkas Wellmann Éva: Beszélgetés Mózes Attilával. = *Látó*, 2003/5. 23-29.
- KÁNTOR, 1979
Kántor Lajos: *Korváltás. Kritikák, tanulmányok*. Bukarest, 1979. Kriterion.
- KÁNTOR – LÁNG, 1982
Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *A romániai magyar irodalom* = BÉLÁDI, 1982. 175-323.
- MESTER, 2004
Mester Béla: *Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában*. Budapest, 2004. Kijarat Kiadó.
- MESTER, 2006
Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár – Szeged, 2006. Pro Philosophia.
- MÓZES, 2004
Mózes Attila: *Céda korok történelme*. Marosvásárhely, 2004. Mentor Könyvkiadó.
- MÓZES, 2004a
Mózes Attila: *Fiatalköltők ürügyén = Céda korok történelme*, 99-112. (Eredetileg *Korunk*, 1977/6.)
- MÓZES, 2004b
Mózes Attila: *Forrás-jelenségek = Céda korok történelme*, 41-49. (Eredetileg *Korunk*, 1975/11.)
- POMOGÁTS, 1987
Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*. = Budapest, 1987. Magvető Kiadó.
- POZSVAI, 1998
Pozsvai Györgyi: *Bodor Ádám*. Pozsony, 1998. Kalligram Kiadó.
- ROMIL III.
Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon*. III. kötet. Kh–M. Kolozsvár, 1994. Kriterion Kiadó.
- SÁRI B., 2006
Sári B. László: *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok politikára és irodalomra*. Pozsony, 2006. Kalligram.
- VIDA, 2004
Vida Gábor: *Pantheon és panoptikum* = MÓZES, 2004. 393-400.

